

ПРАВОВА ПРИРОДА БЕЗДОКУМЕНТАРНИХ ЦІННИХ ПАПЕРІВ

Л. Саванець

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, 79000 Львів, Україна
e-mail: lsavanets@gmail.com*

У статті досліджено питання правової природи бездокументарних цінних паперів. Проаналізовано й узагальнено існуючі погляди вчених стосовно цієї проблематики та обґрунтовано власний погляд автора з дискусійних питань вчення про правову природу бездокументарних цінних паперів. Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства України у сфері обігу бездокументарних цінних паперів.

Ключові слова: бездокументарні цінні папери, цінні папери, речі, об'єкти цивільних прав.

У класичній теорії права цінних паперів під цінними розуміли документ, що посвідчує майнові права, реалізація яких можлива лише шляхом пред'явлення цього документа. З появою бездокументарних цінних паперів перед доктриною постало питання необхідності здійснення дослідження їх правової природи, проте це питання не було однозначно вирішено, що й зумовлює актуальність досліджуваної проблематики.

Питання правової природи бездокументарних цінних паперів у науковій літературі є дискусійним. Зокрема, зачислення їх до цінних паперів та поширення на них режиму речі обстоюють у своїх працях такі дослідники, як Є. Демушкіна, Д.В. Мурзін, Л. Добриніна, Д. Степанов, Г.Н. Шевченко, М. Крилова, протилежну ж позицію, з трактуванням бездокументарних цінних паперів як нового інституту з властивою лише їм специфікою правового регулювання, відмінною від правового регулювання цінних паперів, обґрунтовують у своїх дослідженнях такі науковці як В.А. Белов, Є.О. Суханов, Є.А. Крашенінников, Є.Ю. Трегубенко, Ф.С. Карагусов.

Метою статті є спроба проаналізувати, дослідити й узагальнити погляди вчених щодо правової природи бездокументарних цінних паперів та обґрунтувати своєї погляд з дискусійних питань вчення про правову природу бездокументарних цінних паперів.

Розвиток доктрини права цінних паперів, починаючи із XIX ст., характеризується різноманітністю поглядів науковців щодо правової природи цінних паперів, які можна згрупувати у дві основні теоретичні концепції: концепцію класичної теорії права цінних паперів та концепцію сучасної теорії права цінних паперів.

Концепція класичної теорії права цінних паперів сформувано у XIX столітті, а її засновниками та представниками були такі відомі цивілісти, як Савіньї, Дан, Хофманн, Бруннер, Н.О. Нерсесов, Г.Ф. Шершеневич, М.М. Агарков, О.А. Красавчиков, В.Ф. Маслов, А.А. Пушкін та інші.

Зазначені науковці у своїх працях обґрунтовували власну позицію на основі подвійної правової природи цінних паперів, характеризуючи їх у двох площинах: як право на цінний папір, тобто паперовий носій, та права з цього цінного паперу, які становлять його зміст і нерозривно пов'язані з паперовим носієм, а суттю цінного паперу є вияв цього взаємозв'язку, причому реалізація прав, що становлять зміст цінних паперів можлива лише шляхом пред'явлення самого документа.

Концепція сучасної теорії права цінних паперів виникла у кінці ХХ ст., і пов'язана з розвитком світових фондових ринків, процесом дематеріалізації цінних паперів та появою на ринках цінних паперів нової форми їх існування – бездокументарних цінних паперів.

Визначення правового статусу бездокументарних цінних паперів у наукових колах дискусійним та характеризується множинністю запропонованих підходів, які теоретично можна розділити на бездокументарний та документарний. Одна група науковців, представники бездокументарного підходу, до яких належать Є. Демушкіна, Д.В. Мурзін, Л. Добриніна, Д. Степанов, Г.Н. Шевченко, М. Крилова, зачисляють бездокументарні цінні папери до цінних паперів, виділяючи лише певні особливості їх правової природи, зокрема вказуючи на те, що цінні папери у формі паперового бланка відрізняються від цінних паперів у формі електронного запису на рахунку лише способом передачі та набуття прав за цими паперами. Інша ж група вчених, представники документарного підходу, зокрема В.А. Белов, Є.О. Суханов, Є.А. Крашенінников, Є.Ю. Трегубенко, Ф.С. Карагузов, у своїх наукових дослідженнях вказує на цілковиту відмінність між документарними та бездокументарними цінними паперами, заперечуючи приналежність бездокументарних цінних паперів до цінних паперів, встановлюючи при цьому необхідність формування нового інституту бездокументарних цінних паперів, з властивою лише їм специфікою правового регулювання. Вважаємо за необхідне зупинитися на детальнішому розгляді цих підходів.

Обстоюючи позицію приналежності бездокументарних цінних паперів до цінних паперів як об'єктів цивільних прав, Є. Демушкіна зазначає, що не тільки документ, який вміщує визначені майнові права та інший спосіб фіксації, може розглядатися як цінний папір [1, с. 20]. На думку Д.В. Мурзіна, цінним папером як безтілесною річчю є зобов'язальне договірне право, яке регулюється нормами речового права [2, с. 79]. Л.Добриніна зазначає, що бездокументарними цінними паперами є інформація про права, засвідчені іменним або ордерним цінним папером, зафіксована (з допомогою засобів електронно-обчислювальної техніки) на специфічному матеріальному носії, легальним утримувачем якого є особа, яка одержала в установленому порядку спеціальну ліцензію [3, с. 72]. Інший науковець, Д. Степанов, під бездокументарними цінними паперами має на увазі ідеальну оболонку, те що розуміється як цінний папір [4, с. 133]. Аналогічної думки дотримується Г.Н. Шевченко, зазначаючи, що якщо і класичні документарні цінні папери, і бездокументарні цінні папери є оболонкою виражених в них майнових і немайнових прав, які мають ідентичний характер, то важливо дійти висновку, що юридична природа цінних паперів – не залежно від форми їх вираження – однакова [5, с. 31]. М. Крилова, досліджуючи зв'язок та взаємозалежність між цінним папером та його матеріальним носієм, папером, дійшла висновку, що між папером та цінним папером як об'єктом цивільного обігу немає рівності чи необхідної залежності, тому визначати цінний папір через поняття паперу було б неправильним [6, с. 60]. Підтримуючи погляди науковця щодо критики ототожнення цінного паперу та паперового бланка, зазначимо, що папір – не обов'язкова ознака цінного паперу, і тим більше не робить його цінним, а відповідно, цінний папір є не папером, який закріплює майнові права, а ідеальною цілісною сукупністю майнових і немайнових прав.

Одним із яскравих противників віднесення бездокументарних цінних паперів до об'єктів цивільних правовідносин є В.А. Белов, який стверджує, що під цінними паперами як об'єктами цивільних правовідносин необхідно розуміти лише

документи, а не вміщені в них суб'єктивні цивільні права [7, с. 23]. Не погоджуючись із такою позицією дослідника, зазначимо, що бездокументарним цінним папером є специфічний об'єкт цивільних прав, дуалістичність правової природи якого виражається комплексом правомочностей власника щодо майнових та немайнових прав, ним посвідчених, а також сукупністю прав управомоченої за ним особи щодо учасників Національної депозитарної системи. Документи і вміщені в них суб'єктивні цивільні права є у тісному і нероздільному взаємозв'язку, оскільки набуття цінних паперів за неможливості реалізації посвідчених ними майнових та немайнових прав втрачає для набувача будь-який сенс. Науковець вважає, що “цінні папери” і бездокументарні цінні папери - це інститути, які мають різну правову природу, і відповідно інститути, які повинні мати різний правовий режим. І саме зовнішня форма вираження майнових прав є фактором, який визначає правовий режим цих прав [7, с. 23]. Схожих поглядів дотримується Є.О. Суханов, зазначаючи у вступній статті до книги В.А. Белова Цінні папери в російському цивільному праві, що цінний папір як документ належить до рухомих речей, а бездокументарний цінний папір не є цінним папером в прямому значенні слова, а є лише способом фіксації майнових прав [8, с. 14].

Є.А. Крашенінніков також визнає лише документарні цінні папери, констатує, що бездокументарні цінні папери не мають нічого спільного із цінними паперами, і є стосовно них як дещо якісно інше. Свої міркування дослідник обґрунтовував тим, що на відміну від цінного паперу як документа, що втілює визначене суб'єктивне право, “запис про права в пам'яті ЕОМ” слугує лише засобом доказу цих прав і не знаходиться з ним в тому взаємозв'язку, який є між цінним папером і вираженому в ньому праві. Крім того, бездокументарний цінний папір з огляду на свою природу, не має ознаки початку презентації, а статус цінного паперу може набути тільки презентаційний документ. На противагу цінним паперам “запис про права в пам'яті ЕОМ” не може слугувати ні об'єктом речових прав (його неможливо утримувати на праві власності, праві господарського відання тощо), ні об'єктом цивільно-правових договорів (його неможливо продати, подарувати), що слугує додатковим доказом неможливості прирівнювання цього запису до цінного паперу [9, с. 56–57]. Схожі позиції дотримується у своїй праці Є.Ю. Трегубенко [10, с. 13].

Дослідник Ф.С. Карагусов зазначає, що цінний папір є юридичним документом, який містить встановлені законодавцем необхідні умови, а посвідчувальне ним майнове право неодмінно має бути виражене саме на папері. Вимогу матеріалізованості майнових прав на папері доцільно закріпити законодавчим шляхом, оскільки ідея так званих “дематеріалізованих” цінних паперів не відповідає юридичній сутності і правовій природі цінних паперів. Далі вчений зазначає, що цінні папери необхідно розглядати лише як один із способів посвідчення цивільних правовідносин на одній позиції з звичайним цивільно-правовим договором, нотаріальним написом тощо. І якщо права підтверджуються цінним папером, ці ж права не можуть підтверджуватися в о один час якимось іншим способом. А “дематеріалізація” є зовсім інше правовим явищем. На основі наведених міркувань науковець доходить висновку, що сама “дематеріалізація” слугує ще одним самостійним способом закріплення цивільних правовідносин [11, с. 29].

Отже, вище наведені міркування науковців другої групи зводяться у розумінні ними цінного паперу лише як паперового документа, та заперечення можливості існування цінних паперів поза цим матеріальним носієм. Віддаючи належне

систематичності і наполегливості в доведенні власної позиції вищеперелічених дослідників, вважаємо все ж таки їх висновок дещо категоричним і таким, що не зовсім відображає специфіку інституту цінних паперів, та не враховує сучасних вимог його розвитку, зокрема існування бездокументарних цінних паперів, не пов'язаних із паперовими бланками. Критики бездокументарних цінних паперів не хочуть зрозуміти, що не дійсність прислуговує праву, а право – дійсності. Безперечно, враховувати знання, зокрема правові конструкції цінних паперів, одержані результатом столітньої наукової діяльності необхідно, проте не варто ототожнювати при застосуванні таких знань рівень життя суспільства, в тому числі розвитку ринку цінних паперів, у час коли ці міркування висловлювалися і в сьогоденні. Зрозуміло, що в XIX ст., з його розвитком науки та техніки, жоден із цивілістів не міг уявити існування цінних паперів поза паперовим носієм, і саме тому матеріалізованість цінного паперу у папері була необхідною умовою його існування, проте у XXI ст., з розвитком електронно-обчислювальної техніки, це стало цілком можливим, тобто на зміну рівня технічного розвитку суспільства прийшла зміна способу фіксації виражених в цінних паперах прав. Нелогічним вважається надання гіпертрофованого значення паперу як частини матеріального світу, та перенесення правової доктрини минулого у сучасність без врахування новосформованих правовідносин.

Цивільний кодекс України (далі – ЦК України) встановив для цінних паперів титул об'єктів цивільних прав, зачислюючи їх до речей та можливість існування цінних паперів в документарній та бездокументарній формі. Тобто, бездокументарні та документарні цінні папери законодавець розуміє як два одиничні поняття, які входять до єдиного цілого поняття – цінні папери – речі – об'єкти цивільних прав, вважаючи бездокументарні цінні папери речима з поширенням на них речових прав, в тому числі й права власності.

Варто зазначити, що незважаючи на таку позицію законодавця, у правовій доктрині простежується позиція науковців щодо неможливості віднесення бездокументарних цінних паперів до речей. Так, Є.О. Суханов, заперечуючи можливість зачислення бездокументарних цінних паперів до речей, стверджує, що стосовно бездокументарних цінних паперів не можуть виникати речові правовідносини, а лише зобов'язальні [8, с. 14]. В.А. Белов теж вважає, що неможливо поширювати режим речових прав на бездокументарні цінні папери, оскільки права, складові бездокументарних цінних паперів, оборотоздатні самі собою, і становлять самостійний об'єкт цивільних прав, який неможливо вважати речима [7, с. 26]. К.К. Лебедев зачислює до речей документарні цінні папери, які випускаються у вигляді особливого письмового документа, аргументуючи свої міркування тим, що речі – це матеріальні цінності, користування якими можливе доти, поки зберігається їх матеріальна субстанція, а бездокументарні цінні папери, не маючи матеріальної оболонки, навіть умовно не можуть розглядатися як речі, і відповідно, бути об'єктом права власності та інших речових прав [12, с. 2].

Не підтримуючи позицію наведених науковців, спробуємо навести власні міркування та зауваження з цього приводу. Заперечуючи можливість зачислення бездокументарних цінних паперів до речей, дослідники обґрунтовують свої погляди відсутністю документа як предмета матеріального світу. Проте, вважаємо, що і для бездокументарних цінних паперів такий документ є, він лише трансформований з паперового бланку на електронний запис на рахунок. Предмет матеріального світу, річ, при цьому не зникає, а існує як документ, вже не паперовий, а електронний. Зрештою, ЦК України, не визначає цінний папір як

папір, а як документ. Для підтвердження нашої позиції спробуємо з'ясувати, що розуміють під документом в національному законодавстві та у довідковій юридичній літературі.

Слово документ латинського походження (*documentum*) і означає повчальний приклад, свідчення, доказ.

Відповідно до ч. 1 ст. 27 Закону України Про інформацію документом є передбачена законом матеріальна форма одержання, зберігання, використання і поширення інформації шляхом фіксації її на папері, магнітній, кіно-, відео-, фотоплівці або на іншому носіїві. Схоже поняття містить і ст. 1 Закону України Про обов'язковий примірник документів. А ч. 1 ст. 5 Закону України Про електронні документи та електронний документообіг дає визначення електронного документа як документа, інформація в якому зафіксована у вигляді електронних даних, у тім числі обов'язкові реквізити документа. З наведених визначень робимо висновок, що розуміння документа не обмежується лише паперовим носієм, і електронний запис теж підпадає під таке розуміння, отже є документом.

У довідковій юридичній літературі під документом розуміють матеріальну форму відображення, поширення, використання і зберігання інформації, яка надає їй юридичної сили. Документ може фіксуватися не лише на папері, а й на магнітних чи інших носіях, кіно-, відео-, та фотострічці [13, с. 218].

З наведених визначень доходимо висновку, що електронний запис здійснений зберігачем цінних паперів як форма існування бездокументарних цінних паперів є документом, тобто доказовістю існування бездокументарних цінних паперів у матеріальному світі.

У разі бездокументарної форми існування цінних паперів їх рахунок виступає юридичною категорією, а запис на ньому – як відповідник матеріального об'єкта.

З урахуванням того, що без документарні, так і документарні цінні папери є документом, викликає здивування побудована законодавцем термінологія: бездокументарний документ, тобто законодавець допускає використання двох цілком протилежних термінів. У разі бездокументарної форми існування цінного паперу документ таки існує, відсутнім є лише папір, тому до цієї форми цінного паперу логічніше було б застосовувати термін безпаперовий цінний папір, а сам термін розуміти як історично усталене у наслідок теоретичного та практичного застосування мовне кліше.

Отже, видається необхідним проведення низки змін до чинного законодавства, яке регулює обіг цінних паперів шляхом заміни назв форм існування цінних паперів на безпаперову та паперову, або електронну та паперову.

Вважаємо, що цінні папери незалежно від форми їх існування містять у собі елементи як речового та зобов'язального права. Проте законодавець їх зачислює до речей, і тим самим поширює на них норми речового права з метою спрощення, універсалізації майнового обороту, захисту прав їх власників. Віднесення ним бездокументарних цінних паперів до цінних паперів підкреслює їх розуміння не як особливого різновиду зобов'язальних прав, а як носія прав, які є однаковими, незалежно від зовнішньої оболонки, форми їх фіксації.

Під час обігу бездокументарних цінних паперів виникають зобов'язальні правовідносини, у яких праву активного суб'єкта, власника бездокументарних цінних паперів, відповідає обов'язок визначеної особи здійснювати певні дії, наприклад емітенту акцій виплачувати вчасно визначену кількість дивідендів або емітенту облігацій здійснювати їх викуп у визначений для цього час, або

утримуватись від них, наприклад емітенту акцій не перешкоджати реалізації акціонером права голосу, тощо.

Проведене дослідження дає підстави для формулювання таких основних висновків:

- Бездокументарні цінні папери існуючі у формі електронного запису на рахунку відрізняються від документарних цінних паперів, у формі паперового бланка лише способом передачі та набуття прав за цими паперами.
- Бездокументарні цінні папери є певною оболонкою, формою зовнішнього вираження інкорпорованих в них майнових та немайнових прав, що мають ідентичний характер з правами посвідченими документарними цінними паперами, а їх виникнення є проявом того самого процесу підвищення оборотоздатності майнових прав, елементом якого є й виникнення документарних цінних паперів.
- Електронний запис на рахунку, який робить зберігач цінних паперів, як форма існування бездокументарних цінних паперів є документом, трансформованим з паперового бланку на електронний запис на рахунку, тобто є доказовістю існування бездокументарних цінних паперів у матеріальному світі, при цьому рахунок слугує юридичною категорією, а запис на ньому - відповідником матеріального об'єкта.
- З урахуванням того, що як документарні, так і бездокументарні цінні папери є у вигляді документа, вважаємо за необхідність проведення низки змін до чинного законодавства, яке регулює обіг цінних паперів шляхом заміни назв форм існування цінних паперів на безпаперову та паперову, або електронну та паперову.

-
1. Демущкина Е. Становление системы безналичных ценных бумаг в России: правовые проблемы // Экономика и жизнь. – 1995. – № 25. – С. 19 – 25.
 2. Мурзин Д.В. Ценные бумаги - бестелесные вещи. Правовые проблемы современной теории ценных бумаг. – М: Статут, 1998. – 176 с.
 3. Добрынина Л. Понятие и признаки бездокументарных ценных бумаг // Хозяйство и право. – 1999. – № 6. С.49–52.
 4. Степанов Д. Современное российское правопонимание ценных бумаг // Журнал российского права. – 2000. № 7. С. 123 – 134.
 5. Шевченко Г.Н. Эмиссионные ценные бумаги: понятие, эмиссия, обращение – М. : Статут, 2006. – 269 с.
 6. Крылова М. Ценная бумага – вещь, документ или совокупность прав // Рынок ценных бумаг. – 1997. № 4. С. 57–60.
 7. Белов В.А. Юридическая природа бездокументарных ценных бумаг и безналичных денежных средств // Рынок ценных бумаг. – 1997. № 5. С.23–26.
 8. Белов В.А. Ценные бумаги в российском гражданском праве / Под ред.проф. Е.А. Суханова. Вступительная статья проф. Е.А. Суханова. – М.: Учебно-консультационный центр “ЮрИнфоР”. 1996. 448 с.
 9. Крашенинников Е. А. Понятие и виды предъявительских ценных бумаг // Российский юридический журнал. – 1994. № 2. С.55 - 64.
 10. Трегубенко Е.Ю. Ордерные ценные бумаги - Ярославль / Ярославский гос. ун-т им. П.Г. Демидова., 2002. - 104 с.
 11. Карагузов Ф.С. Правовой режим ценных бумаг в Республике Казахстан / НАН Республики Казахстан; Институт государства и права {Алматы}. -Алматы: Гылым, 1995. – 216 с.

12. Лебедев К.К. Защита прав обладателей бездокументарных ценных бумаг (материально-и процессуально-правовые аспекты разрешения споров, связанных с отчуждением бездокументарных ценных бумаг) – М. : Волтерс Клувер, 2007. – 167 с.
13. Великий енциклопедичний юридичний словник / За ред. Акад. НАН України Ю. Шемшученка. – К: ТОВ Видавництво “Юридична думка”, 2007. – 992 с.

ПРАВОВАЯ ПРИРОДА БЕДОКУМЕНТАРНЫХ ЦЕННЫХ БУМАГ

Л. Саванец

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко
ул. Университетская, 1, 79000 Львов, Украина
e-mail: lsavanets@gmail.com*

В статье исследован вопрос правовой природы бездокументарных ценных бумаг. Проанализированы существующие взгляды ученых относительно этой проблематики и обоснованно собственную точку зрения автора по дискуссионным вопросам учения о правовой природе бездокументарных ценных бумаг. Сформулированы предложения относительно совершенствования действующего законодательства Украины в сфере обращения бездокументарных ценных бумаг.

Ключевые слова: бездокументарные ценные бумаги, ценные бумаги, вещи, объекты гражданских прав.

LEGAL NATURE OF UNCERTIFICATED SECURITIES

L. Savanets'

*Ivan Franko National University of Lviv
Universytetska Str. 1, UA – 79000 Lviv, Ukraine
e-mail: lsavanets@gmail.com*

The article is devoted to the issue of the legal nature of uncertificated securities. Different researchers' opinions concerning these issues are analyzed and generalized; author's position on the legal nature of uncertificated securities is grounded. The author makes proposals as to perfection of current legislation of Ukraine on uncertificated securities circulation.

Key Worde: uncertificated securities, securities, items, objects of civil rights.

Стаття надійшла до редколегії: 12.04.2011

Прийнята до друку: 27.04.2011